

มนุษย์สัมพันธ์ในสังคมแนวตั้งแบบญี่ปุ่น

กำชัย ปลายสมิต *

สำนักหอสมุด

มนุษย์สัมพันธ์ในสังคมแนวตั้งแบบญี่ปุ่น *

1. บทนำ

มนุษย์สัมพันธ์คือรูปแบบการติดต่อกันระหว่างคนในสังคม ซึ่งได้รับอิทธิพลอย่างมากจากโครงสร้างสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของแต่ละเชื้อชาติเผ่าพันธุ์ และสามารถสะท้อนถึงความคิดของคนในสังคมนั้น ๆ ได้ด้วย มนุษย์สัมพันธ์แบบญี่ปุ่นก็เช่นกัน จะถูกกำหนดจากโครงสร้างสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของญี่ปุ่นเอง ซึ่งถูกหล่อหลอมมาเป็นระยะเวลาอันยาวนานในช่วงซึ่งการติดต่อสื่อสารทางวัฒนธรรมยังไม่รวดเร็วและแพร่หลายเช่นในทุกวันนี้ แม้ว่าลักษณะพิเศษของมนุษย์สัมพันธ์และความนึกคิดแบบญี่ปุ่นจะสามารถอธิบายได้จากปัจจัยด้านอื่น ๆ ดังที่มีนักเขียนหลายคนได้ศึกษาค้นคว้ามาแล้ว เช่นจากปัจจัยด้านภูมิวัฒนธรรม ในหนังสือเรื่อง *ดินฟ้าอากาศ: ข้อพิจารณาเชิงศาสตร์แห่งมนุษย์* ของ วะจิจิ (Watsuji, 1935) ซึ่งมองความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับวัฒนธรรม และเสนอว่าจากลักษณะของภูมิอากาศที่ไม่เหมือนกันทำให้มนุษย์สัมพันธ์และความนึกคิดของคนในแต่ละภูมิภาคแตกต่างกันออกไป หรือจากปัจจัยด้านจิตวิทยา ก็มีหนังสือเรื่อง *อะมะอะะ: แก่นแท้จิตใจคนญี่ปุ่น* ของโดอิ (Doi, 1971) ซึ่งวิเคราะห์ลักษณะพิเศษของคนญี่ปุ่นในแง่จิตวิทยามนุษย์สัมพันธ์ และถือว่า “อะมะอะะ” หรือ “การอ่อนน้อม” นี้คือสิ่งที่อยู่เบื้องลึกในจิตใจของคนญี่ปุ่น ซึ่งทำให้วัฒนธรรมญี่ปุ่นแตกต่างออกไปจากของชนชาติอื่น ในขณะที่หนังสือ *ดอกเบญจมาศกับดาบซามูไร* ของ เบเนดิกต์ (Benedict, 1954) ได้ศึกษาในเชิงมานุษยวิทยาเชิงจิตวิทยาเช่นกัน ซึ่งได้แบ่งวัฒนธรรมออกเป็น 2 ประเภทคือวัฒนธรรมแห่งการสำนึกผิดกับวัฒนธรรมแห่งความอับอาย และได้วิเคราะห์ว่าวัฒนธรรมของญี่ปุ่นเป็นวัฒนธรรมที่คำนึงถึงความอับอายขายหน้ามาก ฉะนั้นพฤติกรรมด้านมนุษย์สัมพันธ์จึงถูกกำหนดไปในแนวทางที่พยายามหลีกเลี่ยงความอับอาย เหล่านี้เป็นต้น

จะเห็นได้ว่ามนุษย์สัมพันธ์ในบริบทของวัฒนธรรมสามารถที่จะวิเคราะห์ได้จากหลายแง่มุม ซึ่งอาจทำให้จุดเน้นแตกต่างกันออกไป ในที่นี้เราจะกำหนดขอบเขตการศึกษาแค่มนุษย์สัมพันธ์แบบญี่ปุ่นที่ถูกกำหนดจากโครงสร้างสังคมเป็นหลัก โดยเฉพาะโครงสร้างสังคมแนวตั้งซึ่งเป็นทฤษฎีของ จิเอะ นากาเนะ (Nakane, 1967) นักมานุษยวิทยาสังคมที่มีชื่อเสียง เวลาที่มีการพูดถึงลักษณะพิเศษของสังคมญี่ปุ่น ทฤษฎีนี้มักจะเป็นที่สนใจและได้รับการกล่าวขวัญถึงอย่าง

* ปรับปรุงจากต้นฉบับเดิมเรื่อง “โครงสร้างทางสังคมและความนึกคิดของคนญี่ปุ่น” ใน *เอกสารวิชาการไทย-ญี่ปุ่นศึกษา* 2 (2) สิงหาคม-กันยายน 1980 โดยเขียนบทนำและบทสรุปใหม่ พร้อมทั้งแก้ไขเพิ่มเติมในเนื้อหาเป็นบางแห่ง

มากในช่วงปลายทศวรรษ 1960 และทศวรรษ 1970 ฉะนั้นเนื้อหาส่วนใหญ่ในบทความนี้จึงเป็นการศึกษาตามแนวทฤษฎีสังคมแนวตั้งของนากาเนะ เพื่อใช้อธิบายลักษณะพิเศษของมนุษย์สัมพันธ์ ตลอดจนความนึกคิดของคนญี่ปุ่นซึ่งเป็นผลสะท้อนจากโครงสร้างสังคมแนวตั้งดังกล่าว

2. โครงสร้างของสังคมแนวตั้ง

2.1 ระบบ “อิเอะ”

ความหมายของ “อิเอะ”

คำว่า “อิเอะ” ในภาษาญี่ปุ่นหมายความว่า “บ้าน” แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายที่ลึกซึ้งกว่านั้น ระบบ “อิเอะ” ตามที่ใช้วิเคราะห์ในบทความนี้จะหมายถึง “ระบบบ้านแบบญี่ปุ่น” ซึ่งเป็นระบบที่มีลักษณะพิเศษของญี่ปุ่นโดยเฉพาะ คำว่า “อิเอะ” นี้ปกติมักจะถูกเข้าใจว่าเป็นคำที่มีความหมายเดียวกับ “คะโซกุ” ซึ่งแปลว่า “ครอบครัว” ในการวิเคราะห์ทางมานุษยวิทยาสังคมนี้จะต้องแยกความหมายของทั้งสองคำนี้ให้ชัด กล่าวคือ “คะโซกุ” คือกลุ่มทางสังคมของมนุษย์ที่มีอยู่ทั่วไปไม่ว่าในสังคมใด ๆ ซึ่งก็คือครอบครัวในความหมายทั่วไปที่เราใช้กันอยู่ประจำวันนั่นเอง ส่วน “อิเอะ” คือระบบพิเศษเฉพาะของวัฒนธรรมญี่ปุ่นซึ่งถือกำเนิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่แน่นอน ระบบ “อิเอะ” หรือระบบบ้านแบบญี่ปุ่นนี้จะเกิดขึ้น พัฒนา และสลายตัวไปตามเงื่อนไขนั้น ซึ่งมีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

เป็นที่สันนิษฐานกันว่า คำว่า “อิเอะ” นี้เริ่มปรากฏชัดและแพร่หลายสู่ความนึกคิดในหมู่ประชาชนชาวญี่ปุ่นเมื่อช่วงกลางสมัยเอโดะ จากการสำรวจหมู่บ้านชาวนาญี่ปุ่นจะพบว่าในบ้านแต่ละหลังจะมีการเก็บรักษาป้ายชื่อบรรพบุรุษที่เก่าแก่มาก การบูชาบรรพบุรุษของบ้านของตนเองในรูปแบบนี้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับการพัฒนาของระบบ “อิเอะ” ให้ดำรงอยู่ไม่ว่าจะต้องเปลี่ยนผู้สืบทอดกี่ชั่วคนก็ตาม ระบบ “อิเอะ” นี้จึงไม่ใช่เป็นสิ่งที่มีความแต่โบราณ หากแต่ได้เริ่มเกิดขึ้นจากช่วงแรกของสมัยเอโดะ เจริญในช่วงกลางสมัยเอโดะ รุ่งเรืองสุดขีดจากช่วงปลายสมัยเอโดะจนถึงสมัยเมจิ เริ่มเสื่อมลงในสมัยไทโช และสลายตัวลงอย่างรวดเร็วเมื่อหลังสงครามโลกครั้งที่สอง การที่ระบบ “อิเอะ” ได้กำเนิดขึ้นในกระแสแห่งประวัติศาสตร์ของญี่ปุ่นได้พัฒนาเจริญขึ้น ดำรงอยู่ และสลายตัวลงในเวลาพิเศษเฉพาะดังกล่าวนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าปัจจัยต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็นระบบ “อิเอะ” นี้มีความสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับเงื่อนไขต่าง ๆ ทางเศรษฐกิจและการเมืองในแต่ละยุคสมัย

ปัจจัยต่าง ๆ ที่ประกอบขึ้นเป็น “อิเอะ”

ในแง่เศรษฐกิจ “อิเอะ” คือหน่วยสหกรณ์ (เคียวโตไต) ซึ่งเป็นหน่วยในการดำรงชีพร่วมกันของสมาชิกที่อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน และยังเป็นหน่วยจัดการบริหารการผลิตอีกด้วย ดังนั้นปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่งในการประกอบขึ้นเป็น “อิเอะ” ก็คือ “สถานที่” ที่อยู่อาศัย “อิเอะ” จึงมีลักษณะคล้าย “กรอบ” ที่กำหนดสถานที่แห่งเดียวกันนั้นเป็นหน่วยหนึ่งหน่วยเดียว ผู้คนที่ใช้ชีวิตร่วมกันในสถานที่ร่วมกัน (ซึ่งก็คือตึกบ้านหลังเดียวกัน) จะถูกถือว่าเป็น “คนในบ้าน” ซึ่งอาจรวมทั้งคนในครอบครัวซึ่งมีความเกี่ยวพันทางสายเลือด และคนรับใช้หรือผู้อยู่อาศัยซึ่งไม่มีความเกี่ยวพันทางสายเลือดก็ได้ เนื่องจากคนญี่ปุ่นมีความสำนึกในเรื่องการอยู่ร่วมกันในสถานที่แห่งเดียวกันมาก ฉะนั้น จึงให้ความสำคัญแก่สมาชิกในบ้านในฐานะที่เป็น “คนในบ้าน” มากกว่า “คนในครอบครัว” ซึ่งเท่ากับเป็นการเน้นความสำคัญของความผูกพันทางสายเลือดมากนัก ทุก ๆ คนภายใน “อิเอะ” จะถือเป็นพวกพ้องเดียวกัน จะต้องอุทิศตนเพื่อ “อิเอะ” ต้องเคารพกฎของ “อิเอะ” จะทำการใดตามอำเภอใจของตนเองไม่ได้ ดังนั้นพฤติกรรมและความนึกคิดของคนในบ้านจึงถูกกำหนดจาก “อิเอะ” มาก

การสืบทอดของ “อิเอะ”

“หัวหน้าบ้าน” คณะ จะทำหน้าที่เป็นผู้แทนของ “อิเอะ” นั้น ๆ และเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดภายใน “อิเอะ” แต่ “อิเอะ” จำเป็นต้องมีการสืบทอด ดังนั้นจึงต้องหาผู้สืบทอดต่อจากหัวหน้าบ้านคนเก่า ในการสืบทอดนี้มีกฎสำคัญอยู่ 2 ข้อคือ

1. ผู้สืบทอดจะต้องมีฐานะเป็นลูกชายของหัวหน้าบ้าน¹
2. ผู้สืบทอดจะมีได้เพียงคนเดียว

เราลองมาพิจารณาดูว่ากฎ 2 ข้อนี้มีความหมายอย่างไร ข้อแรก การที่ผู้สืบทอดจะต้องมีฐานะเป็นลูกชายของหัวหน้าบ้านไม่ได้หมายความว่าจำเป็นต้องเป็นลูกชายที่สืบสายโลหิตโดยตรงจากหัวหน้าบ้านคนก่อนเท่านั้น แต่อาจจะเป็นได้ทั้งลูกเลี้ยง ลูกเขย น้องชาย หรือลูกพี่ลูกน้องของหัวหน้าบ้านคนก่อนก็ได้ เพียงแต่จะต้องทำพิธีเข้าเป็นลูกชายของหัวหน้าบ้านโดยถูกต้องเสียก่อนจึงจะมีสิทธิตามกฎหมาย การสืบทอดดังกล่าวนี้มีลักษณะเป็นเส้นตรงจากหัวหน้าบ้านไปสู่ลูกชาย ซึ่งถือเป็นโครงสร้างที่สำคัญที่สุดของ “อิเอะ” การดำรงอยู่ของ “อิเอะ” ก็จะขึ้นอยู่กับความต่อเนื่องของเส้นสืบทอดจากหัวหน้าบ้านไปสู่ลูกชายนี้ด้วย

¹ ในกรณีที่มีแต่ลูกสาวไม่มีลูกชาย ลูกสาวคนโตจะเป็นผู้สืบทอดแทนโดยวิธีรับลูกเขยเข้ามาอยู่ในบ้าน(muukoiri)

ข้อสอง การจำกัดผู้สืบทอดแต่เพียงผู้เดียวนี้ทำให้เกิดความไม่เสมอภาคในหมู่พี่น้อง ลูกชายคนโตซึ่งได้เป็นผู้สืบทอดที่ถูกต้องโดยปริยายจะได้รับการดูแลทะนุถนอมเป็นอย่างดีจากพ่อแม่ ผิดกับลูกชายคนรองลงมาซึ่งจะได้รับการเลี้ยงดูที่แยกว่า เพราะถูกถือว่าเป็นสมาชิกในสวนที่เกินความจำเป็นในการสืบทอด “อิเอะ” นั้น เมื่อลูกชายคนรองโตขึ้นก็จะถูกแยกให้อยู่บ้านต่างหากที่พ่อสร้างให้ และอาจได้รับที่ดินสำหรับทำนาด้วยในกรณีที่เป็นลูกบ้านคนร่ำรวย ส่วนลูกชายคนโตพอแต่งงานแล้วก็ต้องอยู่ในบ้านของพ่อแม่พร้อมกับเจ้าสาวเพื่อรอทำหน้าที่เป็นผู้สืบทอด “อิเอะ” และจะเป็นผู้รับมรดกของ “อิเอะ” ด้วย ลูกชายคนรองหลังจากที่แต่งงานแล้วต้องแยกออกไปอยู่ต่างหาก แต่อาจจะยังมีความสัมพันธ์กับทางบ้านพ่ออยู่บ้าง ซึ่งผิดกับลูกสาวที่ว่าเมื่อแต่งงานไปแล้วต้องไปอยู่บ้านคนอื่น และจะห่างเหินไปเรื่อย ๆ จนกลายเป็นคนอื่นไป ระบบนี้จึงก่อให้เกิดความไม่เสมอภาคและเกิดการแบ่งแยกลำดับชั้นความสำคัญภายในหมู่พี่น้องหรือในหมู่สมาชิกภายใน “อิเอะ” นั้น

ลักษณะพิเศษของตำแหน่ง “หัวหน้าบ้าน” ของ “อิเอะ”

ลักษณะพิเศษทางโครงสร้างของระบบ “อิเอะ” แบบญี่ปุ่นนี้ได้กำหนดลักษณะพิเศษของตำแหน่งหัวหน้าบ้านด้วย นอกจากตำแหน่งหัวหน้าบ้านจะถูกกำหนดให้เป็นผู้แทนของ “อิเอะ” แล้ว ยังมีอำนาจสูงสุดในแต่ละ “อิเอะ” ด้วย โดยปกติ พ่อจะอยู่ในตำแหน่งหัวหน้าบ้าน ทำให้รู้สึกว่ามีอำนาจมากที่สุดและเป็นบุคคลที่น่าเกรงขามที่สุดภายในบ้าน ความรู้สึกนี้ได้แทรกซึมเข้าไปอยู่ในความนึกคิดของคนญี่ปุ่นสมัยก่อน ซึ่งจะสังเกตได้จากคำพังเพยเปรียบเทียบถึงสิ่งที่น่ากลัวที่สุด 4 อย่างของคนญี่ปุ่น เมื่อเรียงตามลำดับความน่ากลัว คือ “แผ่นดินไหว ฟ้าผ่า ไฟไหม้ พ่อ” การที่พ่อติดอันดับหนึ่งในสี่แห่งความน่ากลัวนี้มีสาเหตุเป็นมาอย่างไรนั้น เราสามารถอธิบายได้จากเงื่อนไขทางเศรษฐกิจภายในโครงสร้างของ “อิเอะ”

การที่พ่อน่ากลัวก็เพราะว่าพ่มีอำนาจสูงสุดใน “อิเอะ” เนื่องจากอยู่ในตำแหน่งหัวหน้าบ้าน แต่เงื่อนไขในการดำรงตำแหน่งหัวหน้าบ้านได้นั้นมีอะไรบางอย่างคือสิ่งที่เราต้องค้นหาคำตอบ เพราะคำตอบนี้ก็คือสาเหตุที่ทำให้พ่อน่ากลัวนั่นเอง เมื่อพิจารณาดูให้ดีจะพบว่าพ่อที่มีอำนาจมากที่สุดคือพ่อใน “อิเอะ” ที่ร่ำรวย มีทรัพย์สินเงินทองมาก ความรับผิดชอบในการจัดการทรัพย์สินมีมาก หรือแม้จะไม่มีทรัพย์สินมากก็ตาม ก็มักจะเป็นพ่อที่หาเลี้ยงบ้านได้คล่องจึงจะดำรงอำนาจไว้ได้ ส่วนพ่อใน “อิเอะ” ที่ไม่มีทรัพย์สินและความสามารถในการหาเลี้ยงบ้านก็จะไม่มีอำนาจสูงสุดเลย อำนาจของพ่อจะสูงสุดในเวลาที่อยู่ในตำแหน่งหัวหน้าบ้านที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจมาก พ่ออิทธิพลทางเศรษฐกิจหมดลง ลูกชายจะขึ้นมาเป็นหัวหน้าบ้านแทน พ่อก็จะ

หมดอำนาจลงและหันมาพึ่งลูกชาย ดังนั้นเราจะเห็นได้ว่า ในญี่ปุ่นอิทธิพลบารมีของพ่อโดยแท้จริงแล้วอยู่ที่อำนาจของความเป็นหัวหน้าบ้านมากกว่าอยู่ที่ความเป็นพ่อผู้ให้กำเนิด การเคารพบูชาพ่อของคนญี่ปุ่นจึงเคารพในฐานะที่พ่อเป็นหัวหน้าบ้าน และเป็นพ่อที่เลี้ยงดูตนมาอย่างแท้จริง มากกว่าที่จะคำนึงถึงความเกี่ยวพันทางสายโลหิต (ในจุดนี้แตกต่างจากประเพณีของคนจีนอยู่บ้าง ในแง่ที่ว่าคนจีนถือว่าพ่อก็คือพ่อผู้ให้กำเนิด แม้จะไม่ได้เลี้ยงดูตนมาก็ยังนับถือว่าเป็นพ่อ) ในความเป็นจริงแล้วคำว่า “พ่อ” ในคำพังเพยข้างต้นที่ว่า “แผ่นดินไหว ฟ้าผ้า ไฟไหม้ พ่อ” ก็ จะหมายถึง “พ่อ” ในฐานะที่เป็นหัวหน้าบ้านของ “อิเอะ” มากกว่าที่จะเป็น “พ่อ” ในความหมายของพ่อผู้ให้กำเนิด

ในสมัยก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง อำนาจของหัวหน้าบ้านแบบ “อิเอะ” นี้เห็นได้ชัดในชนชั้นของบุคคลผู้มีอันจะกิน คือตั้งแต่คนชั้นสูงจนถึงคนชั้นกลางผู้มีฐานะค่อนข้างดี รูปแบบวัฒนธรรมของระบบ “อิเอะ” นี้ได้แพร่หลายสู่ชนชั้นคนยากจนในฐานะที่เป็นความคิดหรือวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง ถึงแม้ในบาง “อิเอะ” ที่ยากจน และพ่อไม่มีอำนาจเด็ดขาดทางเศรษฐกิจของบ้านก็ตาม พ่อก็ยังคงดูเสมือนหนึ่งว่าเป็นผู้มีอำนาจ แต่นั่นเป็นเพียงรูปแบบผิวเผิน เป็นเพียงประเพณีอย่างหนึ่งที่ทำเพราะเห็นคนอื่นเขาทำกันเท่านั้น

เมื่อหลังสงครามสงบ แทบทุก “อิเอะ” ได้สูญเสียทรัพย์สินที่มีอยู่ บ้านคนญี่ปุ่นยากจนลง คนญี่ปุ่นไม่อาจดำรงชีพจากภายใน “อิเอะ” อย่างแต่ก่อนได้จึงต้องหันเหมาหาเลี้ยงชีพจากเงินเดือนมากขึ้น ชนชั้นของคนที่ยาเลี้ยงชีพจากเงินเดือนเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย ปรากฏการณ์เหล่านี้ได้เปลี่ยนโฉมหน้าเศรษฐกิจของ “อิเอะ” กล่าวคือเมื่อก่อนหัวหน้าบ้านมีอำนาจก็เพราะเป็นผู้ที่ถือสิทธิในการควบคุมและจัดการกับทรัพย์สินเงินทองและเรื่องการผลิตของ “อิเอะ” เมื่อทรัพย์สินสูญไป และต้องหันมายังชีพกับรายได้ที่มาจากเงินเดือนอันพอกินพอใช้เช่นนี้ ความสำคัญของหัวหน้าบ้านในระบบ “อิเอะ” ก็หมดไป อำนาจของหัวหน้าบ้านจึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจของ “อิเอะ”

การสลายตัวของ “อิเอะ” และผลลัพธ์ในสังคมญี่ปุ่นปัจจุบัน

การสลายตัวของระบบ “อิเอะ” เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของ “อิเอะ” กล่าวคือ “อิเอะ” ไม่สามารถสืบต่อไปได้เพราะขาดผู้สืบทอด หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง เส้นสืบทอด “จากหัวหน้าบ้านสู่ลูกชาย” ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของโครงสร้าง “อิเอะ” นั้นไม่สามารถจะทำหน้าที่ได้อีกต่อไป ที่เป็นเช่นนี้เพราะเกิดจากสาเหตุของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ “อิเอะ” , อิทธิพลทางความคิดแบบประชาธิปไตยที่แพร่หลายมากเมื่อหลังสงคราม ซึ่งเน้นความเท่าเทียม

กันของชายหญิง และได้ปฏิเสธระบบ “อิเอะ”, ในทางกฎหมายโดยการแก้ไขมาตราในกฎหมายแพ่ง, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ว่าคู่ผิวเมียหนุ่มสาวไม่ยากอยู่ร่วมกับพ่อแม่ในบ้านเดียวกัน แต่อยากอยู่กันตามลำพัง เป็นต้น ในจำนวนนี้ สาเหตุทางเศรษฐกิจมีอิทธิพลต่อการสลายตัวของระบบ “อิเอะ” มากที่สุด

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การกำเนิดและการพัฒนาของ “อิเอะ” นั้นขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ “อิเอะ” ถือกำเนิดขึ้นในฐานะที่เป็นหน่วยจัดการการผลิต บ้าน ที่ดิน ฯลฯ เป็นปัจจัยการผลิตที่จำเป็นของ “อิเอะ” การผลิตนั้นจะเป็นการผลิตซ้ำทุกปี จึงต้องมีการสืบตระกูล และมีผู้สืบทอดต่อ ๆ ไป ซึ่งก็คือสายสืบทอด “จากหัวหน้าบ้านสู่ลูกชาย” จะต้องทำหน้าที่สืบทอดต่อเนื่องได้อย่างสมบูรณ์ ในปัจจุบันเงื่อนไขต่าง ๆ ได้เปลี่ยนแปลงไป และทำให้เส้นสืบทอดนี้ไม่สามารถที่จะทำหน้าที่ได้เหมือนเดิม ระบบ “อิเอะ” ก็ต้องพังทลายลงอย่างช่วยไม่ได้ การสลายตัวของระบบ “อิเอะ” นี้ไม่ใช่เกิดจากผลของการแก้ไขมาตราในกฎหมายหรือ การเปลี่ยนแปลงของความคิดทางสังคมเท่านั้น แต่โดยรากมูลที่แท้จริงแล้วเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของ “อิเอะ” เองดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

แม้ว่าระบบ “อิเอะ” จะสลายตัวไปก็ตาม แต่เป็นที่ยอมรับกันว่าระบบนี้ยังคงมีผลอย่างมากต่อการกำหนดลักษณะและโครงสร้างของกลุ่มในสังคมญี่ปุ่น ตัวอย่างเช่น กลุ่มต่าง ๆ จะมีสัญลักษณ์สำคัญจากสถานที่ตั้งของกลุ่ม (หรือ “กรอบ”) ทุกคนที่อยู่ในกรอบที่แน่นอนแห่งนี้ จะถือว่าเป็นสมาชิกของกลุ่ม เน้นความสำคัญแก่พวกพ้องภายในกลุ่มของตนเอง สมาชิกทุกคนจะถูกเรียกร้องให้ทำเพื่อส่วนรวม เพื่อกลุ่มของตน ฯลฯ ลักษณะโครงสร้างแบบนี้จะมีอิทธิพลต่อความนึกคิดและพฤติกรรมของคนญี่ปุ่นอย่างไรนั้น เราจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในตอนต่อไป

2.2 การวิเคราะห์กลุ่มทางสังคม

“สถานที่” กับ “คุณสมบัติ”

การวิเคราะห์กลุ่มทางสังคมตามทฤษฎีของนากาเนะได้ใช้หลักแนวคิด 2 อย่างคือแนวคิดเรื่อง “สถานที่” กับแนวคิดเรื่อง “คุณสมบัติ” มาเป็นกุญแจสำคัญในการวิเคราะห์ แนวคิด 2 อย่างนี้ใช้ในการแยกลักษณะของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม กล่าวคือ กลุ่มต่าง ๆ จะประกอบขึ้นจากบุคคลต่าง ๆ ในสังคม และลักษณะของกลุ่มจะแตกต่างกันไปโดยขึ้นอยู่กับว่ากลุ่มนั้นจะรวมตัวขึ้นจากบุคคลที่มี “คุณสมบัติ” เหมือนกัน หรือจากการที่บุคคลเหล่านั้นอยู่ใน “สถานที่” แห่งเดียวกัน

แนวคิดเรื่อง “สถานที่” กับ “คุณสมบัติ” เป็นแนวคิดเชิงนามธรรม สิ่งที่เราเรียกว่า “คุณสมบัติ” มีความหมายที่กว้าง และแสดงถึงคุณลักษณะที่แน่นอนของบุคคลในสังคม เช่น ความเชี่ยวชาญพิเศษ อาชีพ ตำแหน่งฐานะ ประวัติการศึกษา หรือในแง่เศรษฐกิจ เช่น นายทุน กรรมกร เจ้าของที่ดิน หรือในแง่สรีระ เช่น ผู้ชายผู้หญิง คนแก่คนหนุ่มคนสาว ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งล้วนอยู่ในขอบข่ายความหมายของแนวคิด “คุณสมบัติ” ตามทฤษฎีของนากาเนะทั้งสิ้น² คุณสมบัติต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นบรรทัดฐานอย่างหนึ่งในการรวมกลุ่มทางสังคม คนที่มีคุณสมบัติเดียวกันก็จะมารวมกันเข้าเป็นกลุ่ม ๆ หนึ่ง ซึ่งจะเรียกการรวมเข้าเป็นกลุ่มทางสังคมแบบนี้ว่าการรวมกลุ่มโดยเน้น “คุณสมบัติที่เหมือนกัน” ตัวอย่างเช่น กลุ่มผู้มีอาชีพเดียวกัน, กลุ่มคนที่มีชนชั้นวรรณะเดียวกัน เป็นต้น

ในทางตรงกันข้าม การรวมกลุ่มโดยเน้นการมี “สถานที่” ร่วมกัน หมายถึงการที่คนในบริเวณขอบเขตหนึ่ง (หรือ “กรอบ” อันหนึ่ง) ได้รวมเข้าเป็นกลุ่มภายในขอบเขตนั้น ๆ ซึ่งอาจจะเป็นบริษัท องค์กร หรือ ห้องถิ่นใด ๆ ก็ได้ การรวมกลุ่มแบบนี้ไม่คำนึงถึงคุณสมบัติที่แตกต่างกัน การเน้น “สถานที่” ของกลุ่มในสังคมญี่ปุ่น

การอธิบายเรื่องการแบ่งลักษณะของการรวมกลุ่มจากแนวความคิด “สถานที่” กับ “คุณสมบัติ” ดังกล่าวข้างต้นนี้ ก็เพื่อที่จะเชื่อมโยงไปสู่การบรรยายลักษณะของกลุ่มในสังคมญี่ปุ่น นากาเนะได้วิเคราะห์ว่า ความสำคัญในการรวมกลุ่มของคนญี่ปุ่นเน้นหนักไปทางด้าน “สถานที่” มากกว่า “คุณสมบัติ” ปัญหาเรื่องคุณสมบัติกลายเป็นปัญหาอันดับรองที่คนญี่ปุ่นให้ความสนใจ การเน้นความสำคัญแก่ “สถานที่” เช่นนี้เป็นผลสืบเนื่องจากระบบ “อิเอะ” ซึ่งได้ฝังรากลึกอยู่ในวัฒนธรรมของญี่ปุ่นมาเป็นเวลาช้านาน

เราลองมาดูตัวอย่างจากปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นว่า คนญี่ปุ่นมีความสำคัญในเรื่อง “สถานที่” ของกลุ่มมาก เช่นตัวอย่างเรื่องการแนะนำตัว เวลาคนญี่ปุ่นแนะนำตัวเองมักจะเริ่มต้นโดยการพูดถึงสถานที่ของกลุ่มที่ตนสังกัดอยู่ แล้วจึงค่อยพูดถึงชื่อตัวเอง ถ้าเจ้าตัวไม่บอกเอง เราจะไม่ว่าเขาจะมีคุณสมบัติอะไร เช่น “ผมเป็นคนของมหาวิทยาลัยเกียวโต ชื่อ ยามาจุงิ ทาโร” ซึ่งเราไม่อาจรู้ว่าเขาจะมีคุณสมบัติเป็นอาจารย์ หรือเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายธุรการ ในกรณีที่เป็นคน

² แนวคิด “คุณสมบัติ” ของนากาเนะได้ถูกวิจารณ์ว่าเป็นแนวคิดที่เป็นนามธรรมและกว้างเกินไป จะเห็นได้ว่านากาเนะได้รวมทั้งนายทุน กรรมกร เจ้าที่ดิน ให้เข้าอยู่ในประเภท (category) เดียวกัน ซึ่งเป็นการมองข้ามความขัดแย้งทางชนชั้น แต่สิ่งที่น่าคิดคือ ในกรณีที่นายทุนกับกรรมกรอยู่ในบริษัทเดียวกัน ซึ่งสังคมญี่ปุ่นถือว่าเป็นพวกพ้องในกลุ่มเดียวกัน ก็อาจจะไม่มีความขัดแย้งในรูปแบบที่เหมือนกับของสังคมตะวันตก

ของบริษัทใดสักแห่งหนึ่ง เราก็ไม่อาจรู้ได้ว่าเขามีอาชีพพิเศษอะไร เขาอาจจะเป็นที่ตั้งผู้จัดการของบริษัท ช่างเทคนิค คนงานส่งของ หรืออาจจะเป็นภารโรงก็ได้ โดยเฉพาะในปัจจุบันคนญี่ปุ่นสวมใส่เสื้อนอกเหมือน ๆ กันหมด จึงมักเกิดการเข้าใจผิดอยู่บ่อย ๆ

ลัทธิกลุ่มนิยมที่เน้นความสำคัญกับ “คนใน”

ถึงตอนนี้ เราคงพอจะเข้าใจแล้วว่าทำไมคนญี่ปุ่นถึงเน้นเรื่องสถานที่มากกว่า “ตัวเอง” เรื่องนี้มีความเกี่ยวข้องกับอย่างลึกซึ้งกับระบบ “อิเอะ” ซึ่งได้พัฒนาเป็นลัทธิกลุ่มนิยม หรือลัทธิพวกพ้องของตนเอง เรารู้จากระบบ “อิเอะ” แล้วว่า สถานที่นั้นมีความสำคัญ มีความสำนึกชัดเจนในการแบ่งแยก “คนในบ้าน” กับ “คนนอกบ้าน” ทุกคนที่อยู่ใน “อิเอะ” จะต้องทำเพื่อบ้าน ซึ่งก็คือเป็นจุดมุ่งหมายในชีวิต โดยจะไม่ทำเพื่อตัวเองในฐานะที่ตัวเองเป็นปัจเจกบุคคลผู้หนึ่ง ลักษณะของ “อิเอะ” เช่นนี้ได้ถ่ายทอดสู่ลักษณะของกลุ่มทางสังคมของคนญี่ปุ่นด้วย ดังนั้นโดยทั่วไปคนญี่ปุ่นจึงเน้นเรื่องสถานที่ หรือกลุ่มของตัวเองมาก จนกลายเป็นวัฒนธรรมแบบหนึ่ง ความสำนึกเรื่องคนในบ้านกับคนนอกบ้าน ได้พัฒนาออกมาในรูปความสำนึกเรื่องคนภายในกลุ่ม กับคนภายนอกกลุ่ม ซึ่งก็คือความสำนึกที่ให้ความสำคัญกับ “คนใน” (อุจิ) และไม่สนใจ “คนนอก” (ไซโตะ) หรือลัทธิกลุ่มนิยมของญี่ปุ่นนั่นเอง คนญี่ปุ่นถูกฝึกให้คิดและทำเพื่อกลุ่มของตนเอง ในแง่นี้ก็ความจริงที่ว่าความนึกคิดและพฤติกรรมของคนญี่ปุ่นจะถูกจำกัดโดยกลุ่ม แต่เราปฏิเสธไม่ได้ว่าด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้คนญี่ปุ่นทำงานเป็นกลุ่ม (หรือเป็นทีม) ได้อย่างมีประสิทธิภาพสูง และมักจะไม่ทำงานด้วยตัวเองคนเดียว ลักษณะของกลุ่มแบบญี่ปุ่นนี้จะเห็นได้ชัดในกรณีของบริษัท หรือวิสาหกิจใหญ่ ๆ ดังที่จะได้กล่าวถึงเป็นแห่ง ๆ ต่อไป

2.3 การวิเคราะห์โครงสร้างสังคม³

โครงสร้างสังคมที่มองจากมนุษย์สัมพันธ์

กลุ่มทางสังคมที่เกิดขึ้นจากการอยู่ร่วมกันในสถานที่แห่งเดียวกันนี้ จะถูกจำกัดโดย “กรอบ” แห่งสถานที่นั้น เป็นการสร้างสังคมของพวกเขาพ้องเดียวกัน และปิดกั้นตนเองจากโลก

³ คำว่า “โครงสร้างสังคม” ตามทฤษฎีของนาถาเนะ เป็นศัพท์ที่เป็นนามธรรม ซึ่งใช้ในการวิเคราะห์ทางมานุษยวิทยาสังคม หมายถึงหลักรูปร่างต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคมใดสังคมหนึ่ง หลักรูปร่างเหล่านี้จะถูกจัดเข้าเป็นทฤษฎีโดยการตีความข้อมูลที่รวบรวมได้จากการสำรวจสภาพที่แท้จริงของสังคมนั้น ๆ และเปรียบเทียบกับของสังคมอื่น ๆ ด้วย ฉะนั้น จึงมีความหมายที่แตกต่างกับ “โครงสร้างสังคม” ที่ใช้กันปกติในวิชาสังคมวิทยา เศรษฐศาสตร์ ฯลฯ

ภายนอก มีการสร้างความผูกพันทางด้านจิตใจต่อกลุ่มอย่างเต็มที่ ทำให้สมาชิกของกลุ่มเกิดความรู้สึกแนวร่วม มีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ซึ่งจะเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวสมาชิกของกลุ่มได้

ในกรณีของกลุ่มเล็ก โครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่มนั้นจะไม่ซับซ้อน และอาจจะไม่ค่อยมีความจำเป็นเท่าไรนัก แต่ถ้าเป็นกรณีของกลุ่มใหญ่แล้วจะต้องมีการจัดองค์การแห่งโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่ม เพื่อเป็นสิ่งที่จะเชื่อมสมาชิกทุกคนให้อยู่ในระเบียบเดียวกัน เคลื่อนไหวภายใต้กฎเดียวกัน โครงสร้างของความสัมพันธ์นี้จะเป็นสิ่งค้ำจุนโครงสร้างของกลุ่ม โดยทั่วไป โครงสร้างของสังคมภายในกลุ่มจะถูกค้ำจุนโดยความสัมพันธ์ 2 รูปแบบ คือ “ความสัมพันธ์แนวตั้ง” และ “ความสัมพันธ์แนวนอน”

“ความสัมพันธ์แนวตั้ง” หมายถึง ความสัมพันธ์ที่ผูกเชื่อมบุคคล 2 บุคคลที่ไม่อยู่ในตำแหน่งฐานะเดียวกัน เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก หัวหน้ากับลูกน้อง เป็นต้น ความสัมพันธ์แนวตั้งนี้จะเห็นได้ในความสัมพันธ์ระหว่างโอบะบุกับโคะบุ (ระบบอุปถัมภ์แบบญี่ปุ่น ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีความสำคัญมากขนาดติดต่อกันไปจนตลอดชีวิตเลยทีเดียว) หรือจะเห็นได้จากมนุษย์สัมพันธ์ในระบบราชการ วิชาหกิจต่าง ๆ

“ความสัมพันธ์แนวนอน” หมายถึง ความสัมพันธ์ที่ผูกเชื่อมบุคคล 2 บุคคลที่มีคุณสมบัติเหมือนกัน หรืออยู่ในตำแหน่งฐานะเดียวกัน เช่น ความสัมพันธ์ของพี่น้อง ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนร่วมงาน ความสัมพันธ์ระหว่างนักศึกษา เป็นต้น ความสัมพันธ์แนวนอนนี้จะพัฒนาออกไปอีกในรูปสังคมที่มีชนชั้นวรรณะ

ลักษณะพิเศษของสังคมญี่ปุ่นในฐานะที่เป็นสังคมแนวตั้ง

อย่างไรก็ดี ไม่ว่าในสังคมใดก็ตามจะมีความสัมพันธ์ทั้งสองรูปแบบนี้อยู่ ลักษณะพิเศษของสังคมใด ๆ จะขึ้นอยู่กับว่าความสัมพันธ์ของรูปแบบไหนจะมีอิทธิพลมากกว่าอีกรูปแบบหนึ่ง ลักษณะพิเศษของสังคมญี่ปุ่นตามที่นาคาเนะได้วิเคราะห์ไว้คือ สังคมญี่ปุ่นเป็นสังคมที่มีมนุษย์สัมพันธ์แนวตั้งเป็นแกนสำคัญ⁴ ทั้งนี้เป็นผลโดยตรงจากการที่คนญี่ปุ่นเน้นการรวมกลุ่ม โดย

⁴ ทฤษฎีของนาคาเนะได้วิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางสังคมแต่เพียงมนุษย์สัมพันธ์เท่านั้น ศาสตราจารย์ทาคาชิ นาคาเนะ (Takashi Nakano) แห่งมหาวิทยาลัยชิบะได้วิจารณ์ว่า ความสัมพันธ์ทางสังคมบางอย่าง ก็ไม่ใช่เป็นมนุษย์สัมพันธ์เสมอไป เช่น ความสัมพันธ์ทางสื่อสารมวลชน เป็นต้น การมองโครงสร้างสังคม จะต้องมองจากโครงสร้างของความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด รวมทั้งต้องคำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ของโครงสร้าง

“สถานที่” แห่งเดียวกัน มากกว่าที่จะเน้นการรวมกลุ่มโดย “คุณสมบัติ” ที่เหมือน ๆ กัน ดังนั้น ภายใน “สถานที่” หรือ “กรอบ” แห่งเดียวกันนี้ ความสัมพันธ์แนวดิ่งจึงเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อเป็น กฎแห่งการเคลื่อนไหวทางโครงสร้างของอำนาจในการจัดระบบและบริหารกลุ่ม ต่อไปเราจะได้ กล่าวถึงลักษณะพิเศษต่าง ๆ ของสังคมที่มีมนุษย์สัมพันธ์แนวดิ่ง หรือที่เรียกว่า “สังคมแนวดิ่ง” ของคนญี่ปุ่นว่ามีลักษณะและโครงสร้างทั้งหมดอย่างไรบ้าง

สังคมที่มีมนุษย์สัมพันธ์จากพื้นฐานทางความรู้สึกและอารมณ์

การที่สมาชิกภายในกลุ่มถูกกำหนดโดย “กรอบ” (สถานที่) แห่งเดียวกันนี้เท่ากับเป็นการแยกสมาชิกออกจากโลกภายนอก ซึ่งจะนำไปสู่ความสำนึกที่ให้ความสำคัญกับ “คนใน” (อุจิ) มาก พวกเขาจะไม่สนใจ “คนอื่น” (ทานิน) ซึ่งถือเป็น “คนนอก” (ไซโตะ) ของเขา เพราะถือว่า “คนอื่น” ไม่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรง และไม่มีความสัมพันธ์ที่ถาวรกับเขาเลย เหตุที่พวกเขามี ความสัมพันธ์สนิทสนมแน่นแฟ้นกับสมาชิก “คนใน” ก็เพราะความสัมพันธ์ที่ว่านี้เป็นมนุษย์สัมพันธ์ที่มีรากฐานมาจากความรู้สึกและอารมณ์ (emotion) จากการที่ได้มี “ประสบการณ์ร่วมกัน” (คือการใช้ชีวิตสัมผัสร่วมกันโดยสม่ำเสมอ) ในสถานที่แห่งเดียวกัน

การมีประสบการณ์ร่วมกันนี้มีความสำคัญมากต่อมนุษย์สัมพันธ์ในสังคมญี่ปุ่น ถ้ามีใคร คนหนึ่งจะต้องออกจากสถานที่ (กรอบ) แห่งนั้นไปยังที่แห่งอื่น เช่นการถูกโยกย้ายไปทำงานที่ สาขาแห่งอื่น ซึ่งแสดงว่าเขากำลังจะห่างเหินจากสมาชิกในกลุ่มนั้นไป และในที่สุดเขาจะไม่สนิท กันเหมือนเมื่อสมัยที่อยู่ด้วยกัน ในสังคมญี่ปุ่น ลูกสาวที่แต่งงานออกจากบ้านไปนั้นนับวันก็จะ เหมินห่างไปทุกทีจนกลายเป็นคนอื่นไป ความรู้สึกสนิทสนมจะน้อยกว่าลูกสะใภ้ที่เข้ามาอยู่ในบ้าน เดียวกัน แม้ลูกสะใภ้จะเป็นลูกสาวบ้านคนอื่นมาก่อนก็ตาม คนญี่ปุ่นเห็นความสัมพันธ์ทางสาย โลหิตมีความสำคัญน้อยกว่าความสัมพันธ์ของการมีประสบการณ์ร่วมกันเสียอีก

ความรู้สึกแนวร่วมภายในกลุ่ม

การสร้างแนวร่วมสามัคคีภายในกลุ่มก็เป็นการสร้างมนุษย์สัมพันธ์ที่มีพื้นฐานจากความรู้สึกและอารมณ์เช่นกัน การสร้างความรู้สึกแนวร่วมนี้จะทำให้สมาชิกรู้สึกว่า เขาเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม และกลุ่มก็เป็นส่วนหนึ่งในชีวิตของเขา ซึ่งจะเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวให้สมาชิกอยู่ร่วมกัน อย่างมีน้ำหนึ่งใจเดียวกัน สมาชิกจะมีความรักกลุ่ม ทำงานเพื่อกลุ่ม มีความรักในพวกพ้อง

ตัวอย่างจะเห็นได้ชัดในบริษัทธุรกิจของญี่ปุ่น เวลาผู้บริหารพูดถึงบริษัทต่อหน้าพนักงาน มักจะพูดเสมอว่า “บริษัทของเรา.....” ซึ่งมีความหมายเป็นนัยว่า บริษัทนี้เป็นของพวกเราทุกคน ทุกคนทำงานเพื่อบริษัท กำลังทำงานเพื่อพวกเรา (ซึ่งในที่สุดก็เท่ากับเป็นการทำงานเพื่อตัวเอง) จึงขอให้ความหมายที่ขมขื่นอย่างหนึ่ง ๆ ขึ้น...อะไรทำนองนี้ ถ้าใน “กรอบ” ที่ใหญ่ขึ้นก็อาจจะกลายเป็นวิสาหกิจขนาดใหญ่ หรืออาจจะเป็นอำเภอ จังหวัดก็ได้ “กรอบ” ที่ใหญ่ที่สุดก็จะเป็นประเทศญี่ปุ่นทั้งประเทศ ดังที่เราเคยได้ยินคนญี่ปุ่นใช้สรรพนามแทนประเทศญี่ปุ่นว่า “ประเทศของเรา” ก็มีความหมายที่จะเรียกร้องให้คนญี่ปุ่นมีความรู้สึกว่าเป็นคนในกลุ่มเดียวกันซึ่งจะช่วยกระตุ้นให้เกิดความรู้สึกแนวร่วมและรักชาติ รักคนญี่ปุ่นด้วยตนเอง

ความสำคัญในการเรียงลำดับขั้น

ความสัมพันธ์แนวตั้งนี้ยังก่อให้เกิดความสำคัญในการเรียงลำดับขั้นอีกด้วย การเรียงลำดับขั้นของบุคคลในสังคมแนวตั้งจะถือเอาอายุของการเข้าเป็นสมาชิกในสังคมนั้นเป็นเครื่องวัด ผู้ที่อยู่ในสังคมนั้นมานานก็ถือว่าเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ร่วมกับสมาชิกในสังคมนั้นมาก จึงมักจะได้เป็นผู้ที่อยู่ในตำแหน่งสูง ส่วนผู้ที่เพิ่งเข้ามาเป็นสมาชิกใหม่ก็จะถือว่าเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ร่วมกับสมาชิกอื่น ๆ น้อย ก็ต้องอยู่ในตำแหน่งต่ำ ๆ ก่อน และจะค่อย ๆ เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นไปเมื่ออายุการเป็นสมาชิกในสังคมนั้นมาก ฉะนั้นจึงอาจพูดได้ว่าการมีประสบการณ์ร่วมกันจะกำหนดตำแหน่งฐานะของคนในกลุ่ม วิธีการกำหนดนี้ก็คือการเรียงลำดับขั้นตามหลักอาวุโสนั่นเอง การที่คนญี่ปุ่นมีนิสัยเป็นระเบียบ ชอบเข้าแถวเรียงตามลำดับผู้มาก่อนหลัง ไม่ว่าจะป็นตอนขึ้นรถไฟ หรือตอนซื้ออาหาร ฯลฯ ก็ตาม อาจเป็นเพราะผลจากความสำคัญเช่นนี้ และคนญี่ปุ่นก็เคยชินกับการเรียงลำดับขั้นในสังคมแบบนี้มาตั้งแต่เด็กก็ได้ ส่วนในกรณีของวิสาหกิจของญี่ปุ่น ความสำคัญนี้จะพัฒนาออกมาในรูปของระบบการเลื่อนขั้นตามอายุการทำงาน ซึ่งยังคงถูกยึดถือเป็นหลักอยู่ในวิสาหกิจส่วนใหญ่ในเศรษฐกิจญี่ปุ่นปัจจุบัน

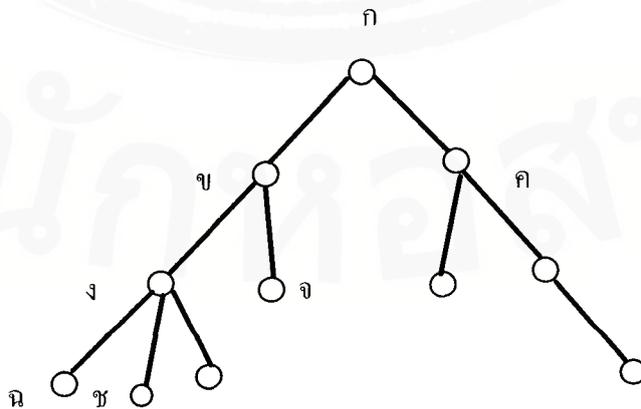
เมื่อไม่เน้นความสำคัญของคุณสมบัติ ความสำคัญนี้จึงได้กลายมาเป็นพื้นฐานของความคิดที่ว่าคนทุกคนมีความสามารถทัดเทียมกันหมด คนญี่ปุ่นจึงมีความพยายามทำในสิ่งที่คนอื่นเขาทำได้ พยายามทำทุกสิ่งทุกอย่างด้วยตัวของเขาเองถ้าไม่เป็นการฝืนธรรมชาติจนเกินไป คงคิดว่าคนอื่นก็ทำได้ไม่ดีไปกว่าตนเองเท่าไร เมื่อทุกคนมีความสามารถทัดเทียมกัน และหลังจากที่เวลาผ่านไป ทุกคนก็มีโอกาสได้เลื่อนขั้นเป็นใหญ่เป็นโตด้วยกันทั้งนั้น ไม่ว่าจะป็นลูกพ่อค้า นักธุรกิจ ลูกทหาร หรือลูกชาวนา ถ้าสามารถสอบเข้าคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยโตเกียวได้ โอกาสที่จะได้เป็นนายกรัฐมนตรีก็มีด้วยกันทั้งนั้น โดยทั่วไปคนญี่ปุ่นจึงมีความขยันขันแข็ง ด้วยความหวังที่

จะได้ก้าวหน้าในชีวิต ได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้น นี่อาจเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้คนญี่ปุ่นต้องแข่งขันกันเองมากด้วย

ในขณะเดียวกัน ความคิดที่ว่าคนทุกคนมีความสามารถทัดเทียมกันนี้ จะมองข้ามความสามารถเฉพาะตัว หรือผลงานส่วนบุคคล ซึ่งก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมและเป็นอุปสรรคในการพิจารณาเลื่อนขั้นในวิสาหกิจสมัยใหม่ นอกจากนี้ ความคิดอันเดียวกันนี้ยังก่อให้เกิดทัศนคติการมองที่ว่า ผู้ที่จบจากมหาวิทยาลัยเดียวกัน (จากกรอบเดียวกัน) จะมีความรู้ความสามารถและคุณภาพเท่ากันหมด แต่ถ้าจบจากกรอบที่ไม่เหมือนกันก็จะแตกต่างกัน ความคิดนี้ทำให้เกิดอคติในการแบ่งระดับคุณภาพของมหาวิทยาลัย ความมีอคติต่อประวัติการศึกษาเช่นนี้จะเห็นได้ในช่วงของการรับสมัครพนักงานใหม่ของบริษัทและธนาคารในทุก ๆ ปี ซึ่งยังคงเป็นปัญหาเรื้อรังทางสังคมที่ยังแก้ไม่ตก

ภาพโครงสร้างทั้งหมดของมนุษย์สัมพันธ์ในสังคมแนวตั้ง

ดังที่ได้อธิบายแล้วข้างต้นว่า มนุษย์สัมพันธ์ในสังคมแนวตั้งมีพื้นฐานจากความรู้สึกและอารมณ์อันเกิดจากการมีประสบการณ์ร่วมกัน และมีกลไกเคลื่อนไหวในแนวนอนอีกด้วย สิ่งเหล่านี้เป็นลักษณะของสังคมแนวตั้ง และสังคมแนวตั้งก็ไม่เปิดโอกาสให้มนุษย์สัมพันธ์แนวนอนพัฒนาขึ้นมาได้เลย ในกรณีความสัมพันธ์ของคน 3 คน เช่น เจ้านายที่ชื่อ ก กับลูกน้องที่ชื่อ ข และ ค ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นจะออกมาในรูปสามเหลี่ยมที่ไม่มีฐาน คือจะมีแต่เส้นความสัมพันธ์แนวตั้งจาก ก ไปยัง ข เส้นหนึ่ง กับจาก ก ไปยัง ค อีกเส้นหนึ่ง แต่จะไม่มีเส้นความสัมพันธ์แนวนอนจาก ข ไปสู่ ค เลย ในกรณีถ้าความสัมพันธ์ของคนมากกว่า 3 คนขึ้นไปหรือความสัมพันธ์ของคนทุกคนในกลุ่มนั้นโดยส่วนรวมแล้ว จะมีลักษณะอย่างไร วิธีคิดก็เหมือนกับตัวอย่างของกรณีคน 3 คน ซึ่งเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนและเข้าใจได้ง่ายที่สุด (ดูรูป 1 ประกอบ)

รูป 1 โครงสร้างของกลุ่มในสังคมแนวตั้ง

นอกจากนี้ ในรูป 1 เรายังจะเห็นได้ว่า ง และ จ เป็นลูกน้องโดยตรงของ ข ซึ่งคราวนี้ ข ได้กลายมาเป็นหัวหน้าในกลุ่มย่อยของ ข เอง และในกลุ่มที่ย่อยลงไปอีก เช่นกลุ่มของ ง และกลุ่มย่อยอื่น ๆ ก็จะมีเหมือน ๆ กัน นั่นคือ จ ซ... จะมีความสัมพันธ์แนวดิ่งกับ ง เช่นเดียวกับในกรณีกลุ่มของ ข ค.... ลักษณะความสัมพันธ์ที่เคลื่อนไหวในแนวนกลาง (เช่นเส้น กขงจ) ก็คือลักษณะของโครงสร้างของสังคมแนวดิ่งที่เห็นได้ชัดในสังคมญี่ปุ่น

การแบ่งออกเป็นกลุ่มย่อยภายในกลุ่มเดียวกันนี้เปรียบได้กับการแบ่งเป็นฝ่ายเป็นแผนกในบริษัท หรือการแบ่งเป็นพวกเป็นเหล่าภายในพรรคการเมืองเดียวกัน แต่กลุ่มย่อยแต่ละกลุ่มจะผูกเชื่อมเข้าด้วยกันโดยที่หัวหน้าใหญ่จะเป็นคนคุมหัวหนารอง หัวหนารองก็จะคุมคนในบังคับบัญชาของตนอีกที คือมีการคุมต่อกันไปเรื่อย ๆ เส้นความสัมพันธ์ในโครงสร้างนี้เปรียบเสมือนกับการวางสายไฟฟ้าไปจนทั่วทุกแห่ง ครั้นเมื่อปล่องกระแสไฟเข้าไปแล้ว ไฟฟ้าก็จะไหลไปตามสายที่วางไว้อย่างรวดเร็วจนถึงทุกที่ ในทำนองเดียวกัน แม้จะไม่รวดเร็วเท่าไฟฟ้ายิ่งก็ตาม การบริหารปกครองในระบบสังคมแนวดิ่งญี่ปุ่นนี้มีประสิทธิภาพเพราะการเผยแพร่ข่าวจากรัฐบาลศูนย์กลางทำได้อย่างรวดเร็ว กล่าวกันว่า เหตุที่ญี่ปุ่นสามารถพัฒนาประเทศได้อย่างรวดเร็วก็เพราะความเจริญแพร่หลายของระบบนี้ทั่วสังคมญี่ปุ่น เป็นแรงผลักดันที่สำคัญอันหนึ่ง

ปกติหัวหน้ากลุ่มจะมีอำนาจสูงสุด ความอยู่รอดของกลุ่มจึงขึ้นอยู่กับความสามารถของหัวหน้ากลุ่ม ความสามารถที่ว่านี้รวมหมดทุกอย่างทั้งในด้านการบริหารและควบคุมกลุ่ม การรักษาความสมดุลของผลประโยชน์ของลูกน้องในระหว่างกลุ่มย่อย ฯลฯ บางครั้งผู้ที่มีอำนาจแท้จริงอาจไม่ใช่ตัวหัวหน้ากลุ่มก็ได้ ในกรณีที่หัวหน้าคนรองลงมาเป็นผู้ที่กุมอำนาจแท้จริงไว้ ก็อาจเกิดการยึดอำนาจขึ้นได้หากหัวหน้าใหญ่ไม่สามารถสร้างความจงรักภักดีในตัวลูกน้องคนนั้นได้ เช่น ข อาจขึ้นมายึดอำนาจ ก แต่ในกรณีที่ ข และ ค ต่างมีอำนาจพอ ๆ กันแล้ว ทั้ง ข และ ค ก็จะต้องพยายามโค่นล้มฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งให้มารวมเข้ากับกลุ่มของตน เพื่อที่ตนจะได้เป็นหัวหน้ากลุ่มคนใหม่ต่อไป หรือมิเช่นนั้น ไม่ ข หรือ ค ก็ต้องแยกตัวเองออกไปตั้งเป็นกลุ่มใหม่ และจะเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน (อ่านแนวคิด “ต่อเนื่อง” ที่ปรากฏในความสัมพันธ์ของ 2 สิ่งประกอบด้วย) ลักษณะการแข่งขันแย่งชิงความเป็นใหญ่นี้ จะเห็นได้จากการสู้รบระหว่างขุนศึกโชกุนของแคว้นต่าง ๆ ในประวัติศาสตร์ญี่ปุ่น

เมื่อลัทธิกลุ่มนิยมแพร่หลายในโครงสร้างเช่นนี้ ก็ยิ่งทำให้กลุ่มต่าง ๆ ในสังคมญี่ปุ่นมีความสำนึกในการแข่งขันกันมาก และเป็นการแข่งขันที่เน้นกลุ่มของตัวเองมากที่สุด บางครั้งยัง

เน้นมากกว่าความคิดหรือเป้าหมายเสียอีก การแตกแยกเป็นกลุ่มต่าง ๆ ของนักศึกษาฝ่ายซ้ายของญี่ปุ่นก็เป็นปรากฏการณ์หนึ่งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้อยู่บ้างไม่มากนักน้อย

3. ความนึกคิดในสังคมแนวตั้ง

แนวคิด “ต่อเนื่อง”

แนวคิด “ต่อเนื่อง” ที่ปรากฏในมนุษย์สัมพันธ์โดยรวม

ในการทำกิจกรรมทางสังคม คนญี่ปุ่นจะติดต่อกับบุคคลจำนวนหนึ่งนอกเหนือจากคนในครอบครัว แนวคิด “ต่อเนื่อง” ของคนญี่ปุ่นจะแบ่งประเภทของบุคคลจำนวนนี้ออกเป็น 3 ประเภท โดยมีลักษณะเป็นขอบข่าย 3 วงซึ่งแผ่ขยายต่อเนื่องกันออกไปจากศูนย์กลาง การแบ่งนี้จะถือเอาตัวเองเป็นหลัก จึงเป็นแนวความคิดเชิงอัตวิสัย กลุ่มประเภทของบุคคลในขอบข่ายทั้ง 3 วง ได้แก่

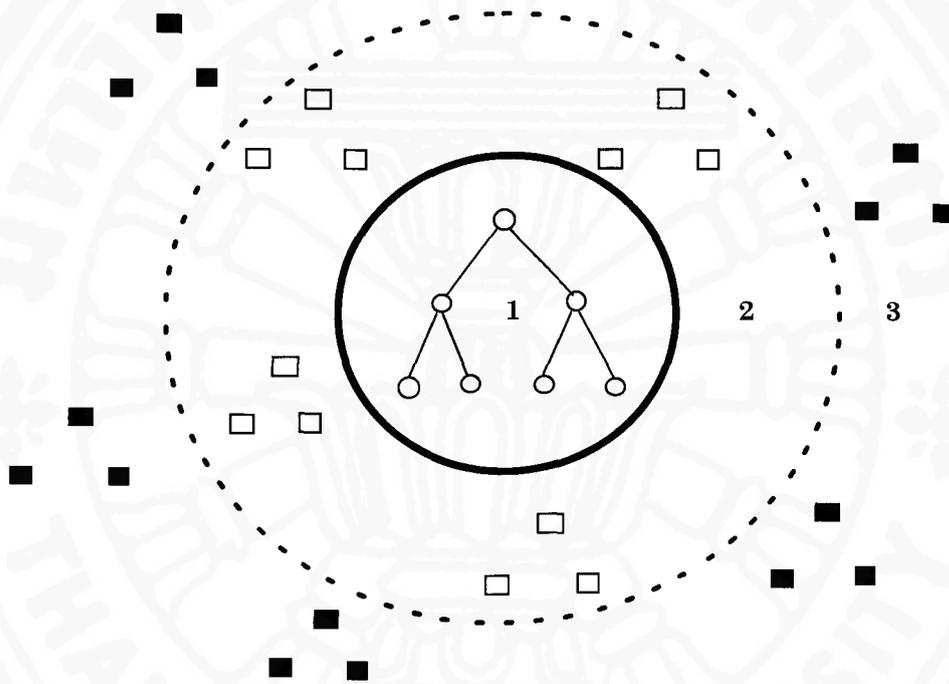
1. กลุ่มประเภทที่หนึ่ง กลุ่มนี้ประกอบขึ้นด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่มีความหมายมากต่อการดำเนินชีวิตประจำวันของตนเอง เช่น พวกพ้องที่ทำงานในแผนกเดียวกัน บุคคลเหล่านี้ คือ ผู้ที่ตนได้เจอหน้าแทบทุกวัน มีการติดต่อแลกเปลี่ยนข่าวสารกันอยู่เสมอ มีประสบการณ์ร่วมกันมาก ความสัมพันธ์นี้มีพื้นฐานจากการที่ต้องทำงานร่วมกันในช่วงระยะเวลาด้วย จึงทำให้มีความสัมพันธ์กับบุคคลเหล่านี้อย่างแน่นแฟ้นและถาวร กลุ่มประเภทที่หนึ่งนี้เป็นกลุ่มที่เล็กและชัดเจน

2. กลุ่มประเภทที่สอง คือกลุ่มคนที่อยู่รอบนอกกลุ่มประเภทหนึ่ง มีขอบเขตที่กว้างกว่ากลุ่มแรก บุคคลในกลุ่มประเภทที่สองนี้จะเป็นผู้ที่ตนเองไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์โดยตรง เช่น คนบ้านเกิดเดียวกันกับพ่อ ญาติ เพื่อนเก่าสมัยโรงเรียนชั้นประถม พนักงานทุกคนในบริษัทเดียวกันแต่อยู่คนละแผนก คนรู้จัก ฯลฯ

3. กลุ่มประเภทที่สาม คือกลุ่มคนที่นอกเหนือไปจากกลุ่มประเภทที่หนึ่งและกลุ่มประเภทที่สอง ไม่มีขอบเขตของกลุ่ม บุคคลในกลุ่มประเภทที่สามจะถูกถือว่าเป็น “คนอื่น” ที่ไม่มีความสัมพันธ์กับตนเลย หรือถ้ามีความสัมพันธ์กันบ้างก็จะเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ถาวร เป็นความสัมพันธ์เพียงชั่วคราวชั่วคราวเท่านั้น เช่นคนไม่รู้จัก คนขับแท็กซี่ ไกด์ของบริษัทนำเที่ยว ฯลฯ เป็นต้น ถ้ามองจากจุดยืนของคนญี่ปุ่นที่คิดแบบนี้แล้ว คนต่างชาติก็จัดอยู่ในกลุ่มประเภทที่สามนี้ด้วย

โดยพื้นฐานแล้ว การทำกิจกรรมทางสังคมของคนญี่ปุ่นจะอยู่ในขอบเขตของกลุ่มประเภทที่หนึ่งและสอง และจะมีความสัมพันธ์เพียงชั่วคราวกับคนในกลุ่มประเภทที่สาม ความสัมพันธ์กับคนในกลุ่มประเภทที่สามจะสิ้นสุดลงถ้าธุรกิจนั้นเสร็จสิ้นลง เช่นความสัมพันธ์ระหว่างผู้โดยสารกับคนขับแท็กซี่ เป็นต้น (ดูรูป 2 ประกอบ)

รูป 2 การแบ่งกลุ่ม "คนใน" และ "คนนอก" โดยยึดตัวเองเป็นหลัก

- สัญลักษณ์ 1 = กลุ่มประเภทที่ 1 ○ = คนใน
 2 = กลุ่มประเภทที่ 2 □ = คนนอก (ที่รู้จัก)
 3 = กลุ่มประเภทที่ 3 ■ = คนนอก (ที่ไม่รู้จัก)

อย่างไรก็ดี จุดที่สำคัญมากที่เราจะเห็นได้จากมนุษย์สัมพันธ์ที่มีพื้นฐานจากแนวคิด “ต่อเนือง” ก็คือ การให้ความสำคัญต่อกลุ่มพวกพ้องของตนเองมากเป็นอันดับหนึ่ง และให้ความสำคัญที่ลดหย่อนลงไปเรื่อย ๆ ไปสู่กลุ่มประเภทที่สองและสามตามลำดับ ซึ่งมีทิศทางจาก “คนใน” (อุจิ) ไปสู่ “คนนอก” (ไซโตะ) อย่างเห็นได้ชัด การให้ความสำคัญอย่างมีอันดับขั้นนี้ตรงกับระบบการเรียงลำดับขั้นของความสัมพันธ์แนวตั้ง จึงแสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องกันระหว่างแนวคิด “ต่อเนือง” กับสังคมแนวตั้งของคนญี่ปุ่นได้เป็นอย่างดี

แนวคิด “ต่อเนือง” ที่ปรากฏในความสัมพันธ์ของของ 2 สิ่ง

การมีความต่อเนื่องแสดงว่าไม่มีการขาดตอน การขาดตอนของของ 2 สิ่งหมายถึงว่า ของ 2 สิ่งแยกออกจากกันเด็ดขาด และเป็นอิสระซึ่งกันและกัน ฉะนั้นความต่อเนื่องของของ 2 สิ่งก็หมายความว่าของ 2 สิ่งนั้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันจนแยกไม่ออก และแต่ละสิ่งก็จะหมดความเป็นอิสระไป การที่คนญี่ปุ่นมีแนวคิด “ต่อเนื่อง” ก็หมายความว่าคนญี่ปุ่นมองของ 2 สิ่งเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แม้ของ 2 สิ่งจะเป็นอิสระต่อกันมาก่อน ก็จะปรับเข้าหากันไม่ว่าจะโดยวิธีคล้อยตามอีกฝ่ายหรือทำให้อีกฝ่ายคล้อยตามก็แล้วแต่ เพื่อให้เอกลักษณะของแต่ละสิ่งนั้นหมดไป แนวคิด “ต่อเนื่อง” ระหว่างของ 2 สิ่งนี้จะเห็นได้ในทัศนะของคนญี่ปุ่นที่มีต่อธรรมชาติ คนญี่ปุ่นมีความรักและชื่นชมธรรมชาติมาก เพราะมีความคิดว่าธรรมชาติกับคนเป็นสิ่งที่ไม่ได้แยกจากกัน ธรรมชาติมีความต่อเนื่องกับคน

แนวคิด “ต่อเนื่อง” ที่ปรากฏในความสัมพันธ์ระหว่าง 2 บุคคล หมายถึง เมื่อคน 2 คนมีความสัมพันธ์กัน ในกรณีที่เป็นความสัมพันธ์ในรูปเพื่อน ก็จะใกล้ชิดสนิทกันมาก จนแต่ละคนขาดความเป็นอิสระตัวเองไป ถ้าเป็นความสัมพันธ์ตามปกติ ก็จะมีการปรับเข้าหาเป็นสิ่งเดียวกันโดยผู้ที่อ่อนแอกว่า (ผู้ที่มีตำแหน่งต่ำกว่าลูกน้อง) จะต้องเป็นฝ่ายยอมผู้ที่แข็งแกร่งกว่า (ผู้ที่มีตำแหน่งสูงกว่าหัวหน้า) อันเป็นลักษณะพิเศษที่จะเห็นได้ในสังคมที่มีความสัมพันธ์แนวดัง

ในกรณีความสัมพันธ์ของของ 2 สิ่งที่เป็นศัตรูกัน ก็จะต้องทำลายฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งให้มาเข้ากับของตน หรือถ้าปรับรวมเข้ากันไม่ได้ก็ต้องขานกันไปตลอด และจะไม่มาสัมพันธ์กันอีก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แนวคิด “ต่อเนื่อง” นี้ไม่พยายามที่จะรักษาความสมดุลของของ 2 สิ่งที่เป็นศัตรูกันไว้ในขณะเดียวกัน ตัวอย่างเช่นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมญี่ปุ่นกับวัฒนธรรมต่างชาติซึ่งมีความแตกต่างกัน การรับวัฒนธรรมต่างชาตินั้นคนญี่ปุ่นจะถือเอาวัฒนธรรมของตนเองเป็นหลัก วัฒนธรรมต่างชาติรูปแบบใดที่สามารถรับเข้าไว้ได้ก็จะรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมของคนญี่ปุ่น แต่รูปแบบใดที่ไม่สามารถดูดกลืนเป็นวัฒนธรรมญี่ปุ่น คนญี่ปุ่นก็จะปฏิเสธทันที จะถือเอาวัฒนธรรมนั้นเป็นศัตรู และไม่ยอมรับด้วยว่านั่นก็เป็นวัฒนธรรมแบบหนึ่งเหมือนกัน คือไม่ยอมให้เกิดความสัมพันธ์ที่สมดุลระหว่างวัฒนธรรมญี่ปุ่นกับวัฒนธรรมที่เป็นศัตรูนั้นเลย

3.2 “สัตยธรรม” และ “เมตตาคิจิต”

ความหมายและเงื่อนไขของการเกิด “สัตยธรรม” แบบญี่ปุ่น

ในการวิเคราะห์สภาพจิตใจของคนญี่ปุ่น โดยทั่วไปมักจะกล่าวถึงแนวคิดของความเป็น “สัตยธรรม” (giri) และ “เมตตาคิจิต” (ninjyo) ของคนญี่ปุ่น คำว่า “เมตตาคิจิต” คือเชื้อเพื่อเชื้อแผ่ของคนทั่ว ๆ ไปในความหมายธรรมดานี้เอง การที่นาย ข ได้รับ “เมตตาคิจิต” จากนาย ก ก็

ทำให้นาย ข เกิดความรู้สึกที่ต้องการตอบแทนบุญคุณ หรือมีความจงรักภักดีต่อนาย ก มาก ความรู้สึกนี้เป็นการแสดงว่า นาย ข เป็นคนมี “สัจธรรม” และเป็น “สัจธรรม” ที่มีต่อนาย ก โดยเฉพาะเท่านั้น มนุษย์สัมพันธ์ระหว่างนาย ก กับนาย ข ก็เกิดจากความมี “เมตตาจิต” และ “สัจธรรม” นี้ แต่การมี “เมตตาจิต” โดยการให้เท่านั้นยังไม่ก่อให้เกิด “สัจธรรม” ขึ้นมาทันที เพราะการให้และการรับที่จะก่อให้เกิด “สัจธรรม” ได้นั้น จะต้องมีส่วนไข่มากกว่าการให้และรับอย่างธรรมดา เงื่อนไขของการเกิด “สัจธรรม” แบบญี่ปุ่น จะเกิดขึ้นในกรณีที่ว่า การให้และรับนั้น นาย ก มิได้ถูกกำหนดเป็นพิเศษว่ามีหน้าที่จะต้องให้ของแก่นาย ข และนาย ข เองก็ไม่มีสิทธิพิเศษที่จะได้รับจากนาย ก แต่การที่นาย ข ได้รับสิ่งนั้นก็มีความหมายและมีประโยชน์ต่อตัวนาย ข เองมาก ถ้าการตอบแทนบุญคุณจะกระทำได้อย่างมากเท่าใด นาย ข ก็จะมีความรู้สึก “สัจธรรม” ต่อนาย ก มากขึ้นเท่านั้น การให้และการรับนี้จะต้องมีความหมายมากพอที่บุคคลที่สามจะยอมรับด้วย คือจะต้องมีความหมายทางสังคมด้วย

ตัวอย่างของความมี “สัจธรรม” แบบญี่ปุ่นที่เล่าต่อกันมา เช่น การที่ลูกน้องต้องการตอบแทนบุญคุณของเจ้านาย โดยการพยายามปกป้องคุ้มครองลูกของเจ้านายให้รอดจากเงื้อมมือของศัตรู จนถึงกับยอมสละลูกของตัวเองเพื่อเป็นตัวแทนให้ศัตรูฆ่า ความมี “สัจธรรม” ในทัศนะของคนญี่ปุ่นเป็นสิ่งที่มีความค่ามาก จึงพยายามรักษาความสัมพันธ์ “สัจธรรม” นั้นให้คงอยู่ แม้ขนาดชีวิตก็ยังยอมสละให้

“สัจธรรม” กับผลทางสังคม

ความสัมพันธ์ “สัจธรรม” แบบญี่ปุ่นจะเกิดขึ้นเฉพาะในความสัมพันธ์ของคน 2 คน (ระบบปิดหนึ่งต่อหนึ่ง) แม้จะมีความแตกต่างทางทรัพย์สินสมบัติอยู่บ้าง แต่โดยพื้นฐานก็ยังถือว่าคนทั้งสองมีความเท่าเทียมกัน (จากความคิดที่ว่าคนเราเหมือนกันหมดและมีความสามารถทัดเทียมกัน) คนญี่ปุ่นคิดว่า “สัจธรรม” จะไม่เกิดขึ้นในกรณีที่คนทั้งสองไม่เท่าเทียมกัน เช่นในกรณีของคนรวยกับคนจน เพราะการให้ของจากคนที่มั่งมีกว่าไปสู่คนที่ยากจนกว่านั้น ถูกถือเป็นเรื่องธรรมดาเสมือนหนึ่งการปรับระดับน้ำจากที่สูงไปสู่ที่ต่ำ ความคิดนี้เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในสังคมและสังคมก็ไม่ได้บังคับว่าจะต้องมีการแบ่งความมั่งมี ฉะนั้นเมื่อเป็นประเพณีที่การให้ของแก่คนที่ยากจนกว่าไม่ก่อให้เกิด “สัจธรรม” แล้ว จึงมักจะไม่ใช่ความช่วยเหลือแก่คนจน คนญี่ปุ่นที่ให้เพราะความบริสุทธิ์ใจก็มี แต่เป็นกรณีพิเศษในสังคมญี่ปุ่น

การที่ “สัจธรรม” แบบญี่ปุ่นมีความหมายทางสังคมนี้ ย่อมแสดงถึงความเกี่ยวพันกับโครงสร้างสังคมของญี่ปุ่นด้วย มนุษย์สัมพันธ์แบบ “สัจธรรม” จึงได้กลายมาเป็นรูปแบบ

ประเพณีหนึ่งของสังคม ต่อมาการพยายามรักษา “สัตยธรรม” ให้คงอยู่นี้กลับไม่ใช่เป็นจุดประสงค์ แต่กลับกลายเป็นว่าต้องการสร้างความสัมพันธ์แบบ “สัตยธรรม” ขึ้นเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมือง เพราะการผูกความสัมพันธ์ดังกล่าวจะส่งผลออกมาในรูปความสัมพันธ์ทางสังคมและทางการเมืองด้วย

3.3 ผลที่เกิดขึ้นจากความนึกคิดของคนญี่ปุ่น

ช่องว่างที่เกิดขึ้นในการติดต่อกับคนต่างชาติ

ความนึกคิดต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นเป็นผลสะท้อนจากโครงสร้างของสังคมแนวตั้ง แนวคิด “ต่อเนื่อง” ได้ทำให้คนญี่ปุ่นมองแยกความแตกต่างของสิ่งที่มีลักษณะหรือเงื่อนไขที่ไม่เหมือนกันไม่ชัด ซึ่งเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ในการติดต่อกับคนต่างชาติ การที่คนญี่ปุ่นมักจะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ว่ามีเนื้อแท้ที่เหมือน ๆ กันไปหมดก็หมายความว่า เขาจะมองคนต่างชาติเหมือน ๆ กับที่เขามองคนญี่ปุ่นนั่นเอง นั่นคือเอาบรรทัดฐานแห่งคุณค่าในวัฒนธรรมของสังคมญี่ปุ่นมาใช้กับคนต่างชาติด้วย ซึ่งเป็นการละเลยต่อการรับรู้ที่ว่าคนต่างชาติเขาก็มีวัฒนธรรมและระบบคุณค่าในสังคมที่เป็นของตัวเอง รวมทั้งการขาดความเข้าใจที่ถูกต้องต่อเรื่องราวของต่างประเทศ (โดยเฉพาะประเทศทางแถบเอเชียอาคเนย์) ด้วย ปัญหาต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น พฤติกรรมของคนญี่ปุ่นที่ชอบไปจับกลุ่มเฉพาะคนญี่ปุ่นกันเอง และไม่ค่อยคบหาคนต่างชาติในประเทศที่ไปอยู่นั้น อาจเกิดขึ้นเพราะคนญี่ปุ่นยังไม่สามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมในประเทศนั้นก็ได้ การปรับตัวนี้จะแตกต่างกันไปตามความสามารถในการปรับตัวของแต่ละคน ซึ่งจะถือเป็นกรณีพิเศษสำหรับกรณีทั่วไปเราสามารถหาคำตอบได้จากโครงสร้างของสังคมญี่ปุ่นเองที่เน้นลัทธิกลุ่มนิยมซึ่งให้ความสำคัญกับพวกพ้อง “คนใน” และจากแนวคิด “ต่อเนื่อง” ของคนญี่ปุ่นในการสร้างมนุษยสัมพันธ์ กล่าวคือ การที่คนต่างชาติถูกถือว่าเป็นคนในกลุ่มประเภทที่สามในสายตาของคนญี่ปุ่นนั้นก็เพราะว่า คนญี่ปุ่นอาจคิดว่าความสัมพันธ์กับคนต่างชาติเป็นความสัมพันธ์ชั่วคราว เมื่อการติดต่อธุรกิจกับคนต่างชาติเสร็จสิ้นและกลับประเทศไปแล้ว ความสัมพันธ์ก็จะสิ้นสุดลงด้วย จึงคบหาด้วยเพียงเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจในความหมายนี้ คนญี่ปุ่นอาจถูกประณามว่าเป็นสัตว์เศรษฐกิจได้เช่นกัน

ปกติเรามักจะได้ยินว่า คนญี่ปุ่นชอบกีดกันไม่ยอมให้คนต่างชาติเข้าเป็นพวกพ้องด้วยหรือในทำนองคนญี่ปุ่นชาตินิยมจัด ชอบแบ่งแยกคนต่างชาติ ถ้าเราจะวิเคราะห์เรื่องนี้จากแนวคิด “ต่อเนื่อง” แบบญี่ปุ่นแล้ว เราจะเข้าใจได้ว่าคนญี่ปุ่นมิได้จงใจกีดกันคนต่างชาติเป็นพิเศษแต่เป็นเพราะคนญี่ปุ่นไม่เต็มใจที่จะเข้าผูกสัมพันธ์กับผู้คนในกลุ่มประเภทที่สามมากกว่า ฉะนั้น

จึงไม่เพียงแต่คนต่างชาติเท่านั้น แม้แต่คนญี่ปุ่นด้วยกันเองก็ยังเจอปัญหาถูกแบ่งแยกเช่นกัน ในขณะเดียวกัน ถ้าสาเหตุที่คนญี่ปุ่นไม่สนิทกับคนต่างชาติเพราะคนต่างชาติมีประสบการณ์ร่วมกับเขาน้อยมากนั้น ก็ยังมีหนทางแก้ไขหากคนต่างชาติได้มีโอกาสใช้ประสบการณ์ร่วมกันกับคนญี่ปุ่นอย่างพอเพียง ในกรณีนี้ก็ยังมีโอกาสที่คนญี่ปุ่นจะนับคนต่างชาติเข้าเป็นพวกพ้องด้วย

ข้อสังเกตต่อปัญหาสวัสดิการและความช่วยเหลือ

เมื่อเชื่อมโยงแนวคิด “ต่อเนื่อง” เข้ากับแนวคิด “สัตยธรรม” แล้ว เราจะสามารถนำมาอธิบายปัญหาความช่วยเหลือต่อผู้ที่อ่อนแอกว่า จากแนวคิด “ต่อเนื่อง” เราได้รู้ว่าคนญี่ปุ่นจะให้ความสนใจต่อคนที่อยู่ “ภายในกลุ่ม” ซึ่งอยู่ใกล้ตัวเองมากที่สุด เพราะเป็นกลุ่มคนที่มีความสำคัญต่อตัวเอง และจะไม่ให้ความสนใจต่อคนที่อยู่ “ภายนอกกลุ่ม” ซึ่งอยู่ไกลออกไป ฉะนั้นกลุ่มคนที่คนญี่ปุ่นสามารถสร้างความสัมพันธ์ “สัตยธรรม” ได้ก็จะถูกจำกัดลงเพียงพวกพ้องที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับตนเท่านั้น เพราะเขามีโอกาสที่จะได้ให้และรับของจากคนเหล่านี้ คนญี่ปุ่นจึงไม่สนใจคนอื่นเลยนอกจากพวกพ้องในกลุ่มของตัวเอง ยิ่งคนนอกกลุ่มที่มีฐานะต่ำต้อยกว่าก็ยิ่งไม่ให้ความสนใจ ปัญหาเรื่องสวัสดิการของคนยากจนในสังคมญี่ปุ่น หรือปัญหาความช่วยเหลือแก่คนในประเทศด้อยพัฒนาจะเป็นตัวอย่างสนับสนุนเรื่องนี้ได้ ทั้งสองกรณีนี้เป็นปัญหาที่คนญี่ปุ่นคิดว่าไม่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันของเขาโดยตรง เพราะเป็นเรื่องของผู้ที่ไม่มีความสัมพันธ์กับเขาเลย แม้แต่คนยากจนในสังคมของเขาเองก็ยังไม่ให้ความสนใจเลย แล้วเหตุไฉนเขาจึงต้องมาเข้าใจปัญหาของคนยากจนในประเทศด้อยพัฒนานั้นเล่า คนเหล่านั้นยังไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเขาเลยแม้แต่น้อยนิด

การเรียกร้องต่อสู้เพื่อสวัสดิการของคนยากจนในสังคมญี่ปุ่นจึงประสบอุปสรรคมาจากแนวคิดดังกล่าว ดังจะเห็นได้ว่าถึงแม้ญี่ปุ่นจะได้ชื่อว่าเป็นประเทศมหาอำนาจทางเศรษฐกิจของโลกก็ตาม แต่ญี่ปุ่นก็ได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่มีสวัสดิการสังคมที่แย่มากเมื่อเทียบกับความเจริญทางเศรษฐกิจ สวัสดิการสังคมของญี่ปุ่นจะมีอย่างเปรียบพร้อมสมบูรณ์ภายในกลุ่มของตนเองเท่านั้น และไม่สนใจใยดีต่อสวัสดิการของคนที่อยู่ภายนอกกลุ่ม ดังจะเห็นได้จากสวัสดิการของคนงานภายในวิสาหกิจหนึ่งจะมีความสมบูรณ์ วิสาหกิจจะให้สวัสดิการแก่คนงานของตัวเองเป็นอย่างดีรวมทั้งคนในครอบครัวของคนงานด้วย ในยามภาวะเศรษฐกิจตกต่ำวิสาหกิจจะไม่คัดชื่อคนงานออกจนกว่าจะถึงวินาทีสุดท้าย เพราะถือว่าคนงานเป็นสมาชิกภายในกลุ่มและเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มด้วย แต่คนงานประเภทรับจ้างชั่วคราวหรือกรรมกรรับจ้างรายวันนั้นไม่ถือว่าเป็นสมาชิกภายในกลุ่มที่แท้จริง จึงปรากฏว่าผู้ที่ตกงานส่วนใหญ่จะเป็นคนงานประเภทหลังนี้ ซึ่งเปรียบเสมือน

กับเป็นตัวกันสะเทือนในระบบทุนนิยมญี่ปุ่น คนพวกนี้จะอยู่ภายนอกกลุ่มและจะไม่มีใครมาช่วย ประกันสวัสดิการของพวกเขาเลย เป็นคนยากจนที่ไม่ได้รับการเหลียวแลจากสังคม ถึงแม้จะมีบางคนให้ความสนใจต่อพวกนี้บ้างก็ช่วยอะไรมากไม่ได้ เพราะสังคมญี่ปุ่นยังมีโครงสร้างเดิม คนญี่ปุ่นยังมีความนึกคิดเดิม และในโครงสร้างทางสังคมนี้ก็ไม่มียุทธศาสตร์อะไรที่จะช่วยแก้ไขสวัสดิการของคนยากจนให้ดีขึ้นเลย

การที่คนญี่ปุ่นไม่สนใจคนอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับตนเลยนั้น อาจเป็นเพราะเขาคาดว่าคงจะไม่ได้รับผลตอบแทนกลับคืน ถ้ามองในแง่นี้ การให้ของภายในกลุ่มจึงหมายถึงการคาดหวังที่จะได้รับผลตอบแทน และโอกาสที่จะได้รับคืนภายในกลุ่มก็มีมาก เขาไม่เต็มใจให้ของแก่คนในกลุ่มประเภทที่สามเพราะเป็นการยากที่จะหวังผลตอบแทนเนื่องจากอยู่ภายนอกกลุ่มและอยู่ห่างไกล เมื่อพฤติกรรมเช่นนี้ถูกกระทำบ่อย ๆ จนกลายเป็นประเพณีของสังคมไปแล้ว คนญี่ปุ่นที่อยู่ในสังคมเช่นนี้จะมีความรู้สึกไม่อยากให้อำนาจไม่ได้รับผลตอบแทน ผลก็คือคนที่ยังมีความนึกคิดเช่นนี้จะไม่เข้าใจและไม่เห็นด้วยกับการที่ญี่ปุ่นให้ความช่วยเหลือต่อประเทศด้อยพัฒนา

4. บทสรุป

ระบบ “อิเอะ” คือพื้นฐานที่สำคัญของโครงสร้างสังคมแนวตั้ง และเป็นเงื่อนไขทางเศรษฐกิจในแง่ที่เป็นหน่วยผลิตด้วย ความสัมพันธ์จึงถูกกำหนดในแนวตั้งเพื่อเน้นความมีประสิทธิภาพในการสั่งการ พ่อจะถูกถือว่าเป็นหัวหน้า “อิเอะ” และมีการสืบทอดต่อ “อิเอะ” โดยลูกชาย คล้ายกับเป็นการสืบทอดตระกูล สมาชิกภายใน “อิเอะ” จะได้รับการเกื้อกูลในชีวิตความเป็นอยู่อย่างเต็มที่ เพราะถือว่าเป็น “คนใน” ในขณะที่คนต่าง “อิเอะ” หรือคนต่างถิ่นจะถูกถือว่าเป็น “คนนอก” ซึ่งจะไม่ได้รับความสำคัญเท่าไรนัก เพราะไม่ได้เชื่อมโยงกับความรับผิดชอบต่อตนเองโดยตรง ความมี “สังกัด” กับ “อิเอะ” จึงคล้ายกับเป็นการรับรองค่าของคน คนที่ทำผิดและถูกขับไล่ออกจาก “สังกัด” จะมีชีวิตอยู่ในสังคมนั้นยากมาก เพราะฉะนั้นคนญี่ปุ่นในสังคมแนวตั้งจึงมีความอดทนสูงกับ “คนใน” โดยเฉพาะกับนายหรือคนที่มีตำแหน่งสูงกว่า และไม่แยแสต่อ “คนนอก” มนุษย์สัมพันธ์ในสังคมแนวตั้งแบบญี่ปุ่นจึงมีลักษณะพิเศษดังเช่นที่กล่าว

ในสังคมที่ค่อนข้างปิด ลักษณะโครงสร้างทางสังคม, วัฒนธรรม, มนุษย์สัมพันธ์, ตลอดจนความนึกคิดจะไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงมากเท่าไร แนวความคิด “ต่อเนื่อง” ของคนญี่ปุ่นก็เกิดจากการที่ญี่ปุ่นเป็นสังคมที่ปิด หรือเปิดบ้างเฉพาะช่องทางการรับข่าวสารที่ต้องการเปิดเท่านั้น ทำให้คนญี่ปุ่นมักเกิดปัญหาทางด้านมนุษย์สัมพันธ์กับคนต่างชาติต่างวัฒนธรรมอยู่เนื่อง ๆ เพราะมีแนวโน้มคิดเหมารวมเอาเองไปก่อนว่าคนต่างชาติจะต้องคิดหรือทำเหมือนอย่างคนญี่ปุ่น

แม้แต่ในเรื่องคุณค่าจริยธรรม หากคนต่างชาติมิได้ตอบสนองตามแบบเหมือนญี่ปุ่นทุกอย่าง คนญี่ปุ่นก็มักจะทักท้วงเอาว่าคนต่างชาติเป็นคนที่ไม่มี “สัตยธรรม” กับ “เมตตาจิต” ทั้ง ๆ ที่มันก็คือแนวคิด “บุญคุณ” กับ “เมตตากรุณา” นั่นเอง

แม้ว่าระบบ “อีเอะ” จะล่มสลายไปตามระดับขั้นของการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่คุณค่าจริยธรรมและความนึกคิดแบบสังคมแนวตั้งก็ยังไม่หมดไปจากจิตใจและวัฒนธรรมญี่ปุ่นเลยทีเดียว การจะอธิบายว่ามนุษย์สัมพันธ์และความนึกคิดของคนญี่ปุ่นจะเปลี่ยนแปลงอย่างไรต่อไปนั้น จำเป็นต้องอาศัยทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงสังคมเข้ามาร่วมวิเคราะห์ด้วย ทฤษฎีสังคมแนวตั้งของนาถา เนมีลักษณะเป็นทฤษฎีเชิงสถิต (static) ที่อธิบายพฤติกรรมของคนญี่ปุ่นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ในขณะที่ทฤษฎีการเปลี่ยนแปลงสังคมนั้นจะเป็นทฤษฎีเชิงพลวัต (dynamic) ที่จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรม, คุณค่า, ตลอดจนพฤติกรรมของคนญี่ปุ่นในหลาย ๆ ช่วงเวลา ตัวอย่างเช่นงานศึกษาของ จิรุมิ (Tsurumi) 1977) เรื่อง *การร่ำร้อนกับการอยู่ประจำ* ก็เป็นแนวทางหนึ่งในการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม โดยมองจากแง่มุมการปะทะสังสรรระหว่างวัฒนธรรมภายในกับวัฒนธรรมภายนอกซึ่งนำเข้ามาโดยคนร่ำร้อน และนี่เป็นหัวข้อใหม่ที่นำจะมีการศึกษาวิจัยต่อไปเพื่อที่จะให้เข้าใจถึงลักษณะพิเศษของมนุษย์สัมพันธ์และความนึกคิดของคนญี่ปุ่นในยุคสมัยโลกาภิวัตน์ดังเช่นในปัจจุบัน ซึ่งสังคมญี่ปุ่นได้เปิดกว้างมากที่สุด อาจกล่าวได้ว่ามากกว่าทุกยุคทุกสมัยในอดีตที่ผ่านมา

สำนักหอสมุด

หนังสืออ้างอิง

- Benedict, Ruth Fulton. 1954. *The Chrysanthemum and the Sword*. Tokyo: C.E. Tuttle. (อมรา พงศาพิชญ์ และคณะ แปล. 1982. *ดอกเบญจมาศกับดาบซามูไร*. เอกสารทางวิชาการ ของ สถาบันเอเชีย อันดับที่ 18. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)
- Doi, Takeo. 1971. *“Amae” no Kozo*. Tokyo: Kobundo. (มณฑา พิมพ์ทอง แปลและเรียบเรียง. 1995. *อะมะเอะ: แก่นแท้จิตใจคนญี่ปุ่น*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์)
- Nakane, Chie. 1967. *Tateshakai no Ningenkankei*. Tokyo: Kodansha. (สุริชัย หวันแก้ว บรรณาธิการแปล, วิเชียร อติชาตการ และ ธีรฤติ คุหะเปรมะ แปล. 1982. *สังคมญี่ปุ่น*. เอกสารวิชาการของสถาบันเอเชีย อันดับที่ 17. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)
- . 1968. *“Ie” no Kozo. Tokyodaigaku–Kokaikoza II, “Ie”*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- . 1971. *On the Characteristic of the Japanese and Japanese Society*. Tokyo: The Association of International Educational, Japan.
- . 1972. *Tekio no Jyoken*. Tokyo: Kodansha.
- . 1978. *Takeshakai no Rikigaku*. Tokyo: Kodansha.
- Nakano, Takashi. 1978. *Nihonshakai no Tate to Yoko*. Faculty of Humanities, Chiba University (mimeo).
- Tsurumi, Kazuko. 1977. *Hyohaku to Teijyu to: Yanagida Kunio no Shakaihendoron*. Tokyo: Chikuma Shobo.
- Watsuji, Tetsuro. 1935. *Fudo: Ningengakuteki Kosatsu*. Tokyo: Iwanami Shoten.